O‘ZBEK MUMTOZ VA ZAMONAVIY SHE’RIYATIDA RAMZLAR POETIKASINING TADRIJIY TARAQQIYOTI

Otaxonova Gulnora Ibrohimovna
Orcid: 0009-0006-3775-4537
E-mail: ***gulnora_xusanova@mail.ru*** ***Tel: +998 97 266 28 00***
https://doi.org/10.5281/zenodo.24477346

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek she’riyatida tabiat va koinot bilan bog‘liq ramziy obrazlarning badiiy-estetik xususiyatlari, semantik ko‘lami hamda poetik vazifalari tadqiq etiladi.*

She’riy matnlarda osmon, quyosh, oy, yulduz, quyosh nuri, tun, tong, bulut, shamol, yomg‘ir, daryo, dengiz, tog‘, daraxt, gul va bahor kabi tabiat hamda koinot hodisalarini ifodalovchi obrazlarning ramziy mazmuni tahlil qilinadi. Ushbu obrazlarning mumtoz va zamonaviy she’riyatdagi talqinlari, milliy-madaniy qarashlar, falsafiy-estetik tafakkur va inson ruhiyati bilan aloqadorlik jihatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek she’riyati, tabiat obrazlari, koinot obrazlari, ramz, ramziy obraz, ramzlar poetikasi, osmon, quyosh, oy, yulduz, tun, tong, bahor, xazon, tabiat ramzlari, kosmik ramzlar, badiiy tafakkur, ramziy ma’no, semantik ko‘pqatlamlilik, lingvopoetika, milliy-madaniy kod, lirik qahramon, badiiy-estetik talqin.*

O‘zbek she’riyatida tabiat va koinot obrazlari badiiy tafakkurning eng qadimiy va serma’no qatlamlaridan birini tashkil etadi. Insoniyatning olam, borliq, hayot, vaqt va abadiyat haqidagi tasavvurlari dastlab tabiat hodisalarini kuzatish, osmon jismlarining harakatini anglash hamda tabiat bilan inson ruhiyati o‘rtasidagi o‘xshashliklarni idrok etish jarayonida shakllangan.

Shu sababli adabiyotda osmon, quyosh, oy, yulduz, tong, tun, bulut, shamol, yomg‘ir, daryo, dengiz, tog‘, daraxt, gul va fasllar tasviri faqat tashqi manzarani ifodalash bilan cheklanmaydi. Ular insonning ruhiy holati, hayotiy tajribasi, ma’naviy izlanishlari va borliq haqidagi falsafiy qarashlarini ifodalovchi ramziy vositalarga aylanadi.

She’riyatda tabiat va koinot obrazlarining ramziy xususiyati, avvalo, ularning ikki olam tashqi borliq va insonning ichki dunyosi o‘rtasida badiiy aloqa o‘rnata olishida namoyon bo‘ladi.

Masalan, tongning otishi yangi hayot, umid va ruhiy uyg‘onish bilan; tunning cho‘kishi yolg‘izlik, sir, iztirob yoki noma’lumlik bilan; quyosh yorug‘lik, hayot, haqiqat va qudrat bilan; oy go‘zallik, noziklik, hijron va xotira bilan bog‘liq ma’nolarni yuzaga chiqarishi mumkin. Biroq bu obrazlarning ramziy mazmuni o‘zgarmas va bir xil emas. Ularning ma’nosi muayyan she’rning mazmuni, tarixiy-adabiy an’ana, muallifning badiiy konsepsiyasi va milliy-madaniy tasavvurlar bilan belgilanadi.

Tabiat obrazlari bilan koinot obrazlarini o‘zaro bog‘liq, biroq mazmunan farqlanuvchi ikki poetik qatlam sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq. Tabiat obrazlari, asosan, yer yuzidagi mavjudotlar, tabiiy hodisalar, fasllar, o‘simliklar, suv va relyef unsurlarini qamrab olsa, koinot obrazlari osmon jismlari, samoviy makon, yulduzlar turkumi, quyosh, oy, sayyoralar va cheksizlik tasavvurlari bilan bog‘liq. Ularning o‘zaro tutashgan jihati insonning borliq haqidagi tasavvurlarini badiiy ifodalashidir. O‘zbek mumtoz she’riyatida tabiat va koinot obrazlari Sharq adabiy-estetik tafakkuri, xalqona tasavvurlar, diniy-falsafiy qarashlar va tasavvufiy dunyoqarash bilan uzviy aloqada rivojlangan.

Mumtoz g‘azal poetikasida quyosh, oy, yulduz, falak, charx, osmon, zamin, gul, bulbul, bahor, xazon, sabo, sahro va daryo singari obrazlar muayyan badiiy an’analar asosida shakllangan.

Ular ko‘pincha yor go‘zalligi, oshiqning ruhiy holati, taqdir, zamon, hijron, visol va ma’rifat kabi tushunchalarni ifodalashga xizmat qilgan.

Mumtoz she’riyatdagi ushbu obrazlar tizimi ramzlarning madaniy xotira bilan aloqasini ham ko‘rsatadi. Bir necha asr davomida takror qo‘llangan poetik obrazlar o‘quvchi ongida muayyan assotsiativ mazmunni shakllantirgan. Shu bois mumtoz g‘azalda oy, quyosh, gul yoki bulbul obrazini uchratgan o‘quvchi ularning faqat bevosita ma’nosini emas, balki adabiy an’ana orqali shakllangan qo‘shimcha mazmunlarini ham anglaydi. Bu hodisa ramzning intertekstual xususiyatini yuzaga chiqaradi.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida koinot obrazlari an’anaviy poetik mazmunini saqlagan holda yangi falsafiy va psixologik ma’nolar bilan boyib bormoqda. Quyosh, oy, yulduz, osmon, kamalak, bulut va somon yo‘li singari obrazlar endilikda faqat yor go‘zalligi yoki ishqiy kechinmalarni ifodalash bilangina cheklanmay, insonning o‘zligini anglash, ruhiy yuksalish, orzu, xotira, yolg‘izlik, hayot mazmuni va cheksizlik haqidagi mushohadalarini ham ifodalaydi.

S.Baxshulloyevaning “Yangi o‘zbek she’riyatida koinot ramzlari” maqolasida quyosh, oy, yulduzlar va Somon yo‘li kabi osmon jismlarining zamonaviy she’riyatda ramziy poetik obraz sifatida qo‘llanishi, ularning inson kechinmalari, hayot falsafasi, muhabbat va orzular bilan aloqasi ko‘rib chiqilgan. Muallif Abdulla Oripovning “Ruhim” she’rida kamalak obraziga, Mirtemirning “Bulut” she’rida esa bulut obraziga e’tibor qaratadi.

Koinot obrazlarining zamonaviy talqinida osmon alohida semantik imkoniyatga ega. U bir tomondan cheksizlik, yuksaklik va erkinlikni anglatsa, ikkinchi tomondan insonning ichki dunyosi, orzu va intilishlari uchun ramziy makon vazifasini bajaradi. Osmonning kengligi inson tafakkurining chegarasizligi bilan, uning uzoqligi esa erishish qiyin bo‘lgan maqsad va orzular bilan assotsiativ munosabat hosil qilishi mumkin. Ayrim she’rlarda osmon va yer qarama-qarshiligi ruhiy yuksalish va moddiy cheklanganlik, orzu va voqelik, erkinlik va qaramlik o‘rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi.

Kamalak obrazi ranglarning uyg‘unligi va yomg‘irdan keyingi yorug‘lik hodisasi sifatida umid, ruhiy yangilanish va hayotning davomiyligini anglatishi mumkin. Abdulla Oripovning “Ruhim” she’rida kamalak obrazining qo‘llanishi ushbu obrazning inson ruhiyati va uning yuksak mohiyatini ifodalash imkoniyatlari bilan bog‘liq holda talqin etilgan. Bu misolda kamalakni faqat tabiat manzarasi sifatida emas, balki moddiy olamdan yuqoriroq ma’naviy holatga ishora qiluvchi poetik obraz sifatida o‘rganish mumkin.

Bulut obrazi esa o‘zgaruvchanlik, o‘tkinchilik, xayol, xotira va ruhiy holat bilan bog‘liq ko‘p ma’noli birlikdir. Mirtemirning “Bulut” she’rida oq bulutlar turli predmet va manzaralarga qiyoslanadi:

Ko‘k yuzida pag‘a bulut – oq bulut...
Bir qarasang – osmon to‘la oqquvlar,
Bir qarasang – baland qorli cho‘qqilar,
Bir qarasang – ko‘z ilg‘amas oq barqut.

Ushbu misralarda bulutning shakliy o‘zgaruvchanligi badiiy tasavvur va poetik idrokning harakatchanligi bilan uyg‘unlashadi.

Oqqushlar, qorli cho‘qqilar va oq barqutga qiyoslash orqali bulutning tashqi ko‘rinishi turli estetik assotsiatsiyalarni yuzaga chiqaradi. She’rda bulutning oq rangi poklik, beg‘uborlik va osoyishtalik mazmunlarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, bulutning bir shakldan ikkinchi shaklga o‘tishi inson tasavvurining erkinligi va tabiat manzarasining cheksiz talqin imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

O‘zbek she’riyatida tabiat tasvirining eng muhim poetik vazifalaridan biri inson ruhiyatini tabiat hodisalari orqali ochib berishdir. Bunday tasvir usulida tashqi manzara lirik qahramonning ichki kechinmalariga moslashtiriladi yoki tabiat hodisalari insoniy xususiyatlar bilan jonlantiriladi.

Natijada tabiat va inson ruhiyati o‘rtasida psixologik parallelizm yuzaga keladi.

Psixologik parallelizmda tabiatdagi muayyan holat insonning ruhiy holatiga qiyoslanadi.

Masalan, bo‘ron ichki g‘alayon, yomg‘ir ko‘z yoshi yoki iztirob, bahor ruhiy uyg‘onish, kuz ayriliq va xotira, qurigan daraxt yolg‘izlik yoki hayotiy quvvatning susayishi bilan bog‘lanishi mumkin. Biroq bunday ma’nolarni har bir she’rga avtomatik tarzda tatbiq etib bo‘lmaydi. Ular faqat muayyan kontekst, lirik vaziyat va obrazlar munosabati asosida dalillangandagina ramziy talqin sifatida ilmiy asosga ega bo‘ladi.

Daraxt obrazining ramziy imkoniyatlari uning tabiiy xususiyatlari bilan ham bog‘liq. Ildiz daraxtning yer bilan aloqasini, tanasi uning mustahkamligini, shoxlari rivojlanish va kengayishni, barglari esa hayotiy jarayon va o‘zgarishni anglatishi mumkin. Badiiy matnda ushbu unsurlarning har biri alohida semantik yuklama kasb etadi. Masalan, ildiz obrazining ajdodlar, tarixiy xotira va milliy o‘zlik bilan aloqasi; qurigan daraxtning esa yo‘qotish, yolg‘izlik va hayotiy zaiflik bilan bog‘lanishi mumkin. Shu tariqa daraxt obrazi tabiat tasviridan inson va jamiyat haqidagi falsafiy mushohada darajasiga ko‘tariladi.

Tabiat va koinot obrazlarining ramziy mazmuni xalqning tarixiy xotirasi, turmush tarzi, mifologik tasavvurlari, diniy qarashlari va milliy qadriyatlari bilan ham belgilanadi. Shu sababli biror tabiat obrazining ramziy ma’nosini faqat universal talqinlar asosida izohlash yetarli emas.

Uning milliy-madaniy kontekstdagi mazmunini ham hisobga olish zarur.

Masalan, o‘zbek xalqining dehqonchilik madaniyati, suv bilan bog‘liq turmush tarzi va tabiat hodisalariga munosabati natijasida suv, daryo, buloq, yomg‘ir va bahor obrazlari alohida madaniy mazmun kasb etgan. Suv hayot manbai, poklanish va baraka bilan; buloq yangilanish va musaffolik bilan; yomg‘ir esa hosildorlik, rahmat va hayotiy quvvat bilan bog‘lanishi mumkin.

Bunday mazmunlar xalq og‘zaki ijodi, marosimlar, maqollar va mumtoz adabiyot an’analari orqali mustahkamlangan.

G.Aliyevaning Farida Afro‘z she’riyatidagi milliy peyzajga bag‘ishlangan tadqiqotida *qirlar, adirlar, shuvoq isi, rayhon ifori, oqar daryo va majnuntol* kabi milliy tabiat unsurlarining ayol ruhiyati bilan psixologik parallelizm hosil qilishi tahlil qilingan. Ushbu tadqiqot tabiat obrazlarining milliy kolorit va individual kechinmalarni birlashtirish imkoniyatini ko‘rsatadi.

Bu jihatdan *rayhon, majnuntol, adir, qir va oqar daryo* kabi obrazlar faqat tabiat manzarasini tasvirlovchi birliklar emas. Ular muayyan hududiy muhit, milliy xotira, xalqona estetik idrok va insonning tabiat bilan tarixan shakllangan munosabatini ham aks ettiradi. Masalan, rayhon ifori xotira, uy, ona va bolalik bilan bog‘liq assotsiatsiyalarni uyg‘otishi; majnuntol esa egilgan shoxlari orqali ayrim matnlarda mung, yolg‘izlik yoki hijron holatini ifodalashi mumkin.

Biroq bunday talqinlar ham she’rning kontekstiga tayangan holda asoslanishi lozim.

O‘zbek she’riyatidagi tabiat va koinot obrazlarini semantik xususiyatlariga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin. Bunday tasnif obrazlarning qat’iy va o‘zgarmas ma’nolarini emas, balki poetik matnlarda ko‘p uchraydigan ramziy imkoniyatlarini ifodalaydi.

O‘zbek she’riyatida tabiat va koinot bilan bog‘liq ramziy obrazlar milliy badiiy tafakkurning tarixiy davomiyligi va estetik yangilanishini namoyon etuvchi muhim poetik hodisadir. Ushbu obrazlar orqali insonning tashqi olam bilan munosabati, ruhiy kechinmalari, hayotiy tajribasi, falsafiy mushohadalari va ma’naviy izlanishlari badiiy ifodasini topadi. Mumtoz she’riyatda shakllangan quyosh, oy, yulduz, falak, bahor, xazon, gul, bulbul va daryo kabi obrazlar zamonaviy she’riyatda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan holda yangi semantik qatlamlar bilan boyib bormoqda.

Zamonaviy she’riyatda tabiat obrazlarining individual-mualliflik talqini kuchayishi, ularning inson ruhiyati va ijtimoiy borliq bilan aloqadorligi kengayishi ramzlar poetikasining yangi xususiyatlarini yuzaga chiqarmoqda. Mirtemir she’riyatidagi bulut, Abdulla Oripov ijodidagi kamalak, Shavkat Rahmon she’riyatidagi tog‘ va Farida Afro‘z ijodida milliy peyzaj unsurlarining talqini bu jarayonning turli ko‘rinishlarini namoyon etadi.

Shunday qilib, tabiat va koinot obrazlarini ramziy-semantik jihatdan o‘rganish o‘zbek she’riyatining nafaqat badiiy tasvir vositalarini, balki undagi milliy-madaniy xotira, falsafiy tafakkur, individual ruhiy kechinma va estetik idrok mexanizmlarini ham aniqlash imkonini beradi. Mazkur obrazlarning poetik tizim sifatidagi taraqqiyotini tadqiq etish o‘zbek she’riyatida inson va borliq munosabatining tarixiy hamda zamonaviy badiiy talqinlarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baxshulloyeva, S. D. «Yangi o‘zbek she’riyatida koinot ramzlari». *Science and Research*. – 2025-yil,
2. Jabborova, M. V., Habibova, D. O‘. «Husan Xolmirzayev she’riyatida quyosh motivi badiiyati». – 2025-yil
3. Sohibova, Z. «Peyzaj lirikasida daraxt obrazi va yolg‘izlik motivi». *Til va adabiyot.uz*. – 2024-yil, 14-son, 48-bet.
4. Jumanova, Sh. «Shavkat Rahmon she’riyatida tog‘ peyzaji». *Qo‘qon universiteti xabarnomasi*. – 2025, 16-jild, 38-40-betlar.
5. Aliyeva, G. A. «Milliy peyzaj vositasida ayol ruhiyati tasviri». *Universal Journal*. Farida Afro‘z she’riyati misolida milliy peyzaj va psixologik parallelizm tahlili.
6. Sobirova, A., Nasrillayeva, G. «Zulfiya she’riyatida tabiat manzaralari va estetik his-tuyg‘ular». *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*. – 2025, 2-jild, 10-son, 264-268-betlar.